

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу підкреслює, що особливим пріоритетом у наближенні українського законодавства до європейських параметрів є всебічний захист прав і свобод людини. На першому етапі адаптаційного процесу необхідним є порівняльний аналіз національного права та права Європейського Союзу [1]. У галузі прав людини це означає, перш за все, порівняння національного законодавства зі стандартами прав людини, виробленими Радою Європи, членами-учасниками якої є всі країни Європейського Союзу.

Європейський вибір, впевнено зроблений нашою країною – це, передусім, вибір способу та рівня життя майбутнього покоління, яке зараз переживає період соціалізації. Тому імплементація європейських стандартів прав дитини до національного законодавства є одним з найважливіших напрямків входження України до європейського правового простору.

Проблема, піднята в даній статті, дотична до проблеми міжнародно-правового регулювання захисту прав дитини, яка вже неодноразово ставала темою досліджень в Україні. Зокрема, слід вказати на праці О.І.Вінгловської [2], які намітили шляхи імплементації норм універсальних, а також регіональних європейських стандартів до українського законодавства. Разом з тим є потреба в науковому узагальненні європейських стандартів прав дитини та нових підходів до покращання становища дітей в європейських країнах, які нещодавно вироблені.

Під європейськими стандартами прав дитини автор статті розуміє загальновизнані в країнах-членах Ради Європи правові норми, а також державні інституції та неурядові організації, які забезпечують виживання, розвиток дитини та захист її прав. Умовно їх можна поділити на дві групи: перша група стандартів визначає правовий статус дитини та обов'язки родини, суспільства та держави щодо дитини; друга група визначає статус державних органів та інституцій громадянського суспільства, які працюють у сфері захисту прав дитини.

Основою правового статусу дитини в Європі є ратифікована усіма без винятку європейськими країнами Конвенція ООН про права дитини (далі – КПД). Права дитини містяться як в регіональних загальних європейських конвенціях щодо прав людини, так і складають спеціальні, присвячені лише дітям, правові акти.

Головний, системоутворюючий європейський стандарт прав людини – Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини (далі – ЄКПЛ) – містить не так багато статей, що прямо стосуються прав дитини. Проте, до дитини, як і до будь-якого іншого суб'єкта прав, можуть бути застосовані всі постанови Конвенції. І сама Конвенція, і прецеденти Євро-

пейського суду з прав людини (далі – ЄС) прямо говорять про те, що заявником може виступити будь-яка людина, що підпадає під юрисдикцію Суду, у тому числі і дитина.

На основі ЄКПЛ та прецедентів ЄС сформульовані декілька важливих правоположень щодо захисту прав дітей в Європі. Як доводить російська дослідниця Н.В.Кравчук на підставі вивчення статистики рішень ЄС, найчастіше Судом застосовуються такі приписи ЄКПЛ та протоколів до неї:

- свобода від тортур, нелюдського, або такого, що принижує гідність поводження або покарання, зокрема, у випадках вживання до дітей тілесних покарань в школі, батьками, або за рішенням суду (ст.3.);

- право на справедливий суд встановлює спеціальні процесуальні правила для суду над неповнолітніми, яких обвинувачують у вчиненні злочину (ст.6.);

- право на освіту, наприклад, освіту в приватних школах, право на повагу до філософських переконань батьків (ст. 2 Протоколу 1);

- принцип недискримінації, тобто недопущення дискримінації щодо дітей за будь-якою ознакою та дотримання всіх вищезгаданих прав (ст. 14).

Прецеденти ЄС щодо прав дитини активно імплементуються до систем права країн Європи. Наприклад, рішення у справі *Tyner v. the United Kingdom* (25 квітня 1978 р.) щодо невідповідності тілесного покарання неповнолітнього постановам ЄКПЛ стало підставою для зміни законодавства, що діє на о.Мен (Велика Британія) [3].

Новим кроком у захисті прав дитини стало прийняття Європейської Конвенції про здійснення прав дітей (відкрита для підписання 25 січня 1996 р.). [4]. Наголошуючи на обов'язках батьків піклуватися про дітей та відстоювати їх інтереси в якості законних представників, Конвенція надає дітям процесуальні права у розгляді судовим органом справ, які їх стосуються, зокрема сімейних справ (ст.1). До процесуальних прав дитини, яка за національним законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, віднесені: право бути поінформованим та висловлювати свою думку під час розгляду справи (ст.3); право на клопотання про призначення спеціального представника у разі конфліктів з суб'єктом батьківських прав (ст.4): право клопотати про отримання допомоги з боку визначеної на розсуд дитини особи у висловленні своєї думки; право клопотати про призначення окремого представника або адвоката; право призначити свого власного представника; право здійснювати деякі або усі права сторін у судовому розгляді (ст.5) [4, 456–465].

Прийняття Європейської Конвенції про здійснення прав дітей знаменує перехід правосвідомості європейського суспільства від патріархального бачення дитини як об'єкта батьківських прав та обов'язків до сучасного сприйняття дитини як повноцінного, хоча й особливого суб'єкта права.

Важливі нормативи в галузі захисту прав дитини закладені ратифікованою Україною Європейською Соціальною хартією 1961 р. (переглянута у 1996 р.), а саме: забезпечення дітям і підліткам з урахуванням прав і обов'язків їхніх батьків догляду, допомоги, освіти та підготовки, яких вони потребують, зокрема шляхом створення або забезпечення функціонування

закладів і служб, необхідних для досягнення цієї мети; захист дітей та підлітків від недбайливості, насилля або експлуатації; надання захисту та спеціальної допомоги з боку держави дітям і підліткам, які тимчасово або постійно позбавлені допомоги з боку їхніх сімей; забезпечення дітям і підліткам безкоштовної початкової і середньої освіти, а також заохочення до регулярного відвідання школи (ст.17) [5].

Європейський Кодекс соціального страхування (переглянутий у 1990 р.) теж містить ряд важливих постанов щодо соціального захисту дітей. Зокрема, він встановлює категорії дітей, які мають право на отримання матеріальної допомоги з боку держави, причому держава вправі обрати один з декількох варіантів: захист всіх дітей найманих працівників (з цього числа можна виключити не більше 5% осіб); захист всіх дітей економічно активного населення (з цього числа можна виключити не більше 10% осіб); захист дітей всіх постійних мешканців; захист дітей всіх постійних мешканців, чії доходи не перевищують певний встановлений мінімум (ст.46). Види соціальної допомоги покладаються на розгляд держави: або періодичні виплати, або комбінація періодичних виплат, податкових та інших пільг, а також соціальних послуг сім'ям з дітьми (ст.47). Загалом витрати на допомогу дітям мають бути не менше, ніж 1,5% ВВП або 3% мінімального або середнього заробітку робітника, помноженого на загальну кількість захищених осіб (ст.49) [6]. У перспективі Україна, напевно, приєднається і до цього конвенційного акту Ради Європи.

Таким чином, європейські стандарти прав дитини базуються на принципово нових засадах ставлення суспільства та держави до дитини, а саме: визнання дитини автономним самостійним суб'єктом права; пріоритетність прав дитини перед правами дорослих; першочергова увага найкращому забезпеченню прав та інтересів дитини. Саме ці принципи постанови мали б стати наріжним каменем галузі ювенального права України – нового підрозділу національної системи права і нової частини нормативного блоку правової системи України. На жаль, сьогодні, незважаючи на прийняття Закону України «Про охорону дитинства», вони не стали аксіомою ні для українського законодавця, ні, тим більше, для правозастосовних органів. Застереження щодо такого застарілого підходу до справи захисту дітей робились і раніше, ще до прийняття цього Закону [2, с.15–16]. Зараз, на нашу думку, слід удосконалювати не стільки Закон «Про охорону дитинства», який є основним, системоутворюючим актом в галузі ювенального законодавства і тому певною мірою залишається декларативним документом, а галузеве законодавство, зокрема, шляхом посилення кримінально-правової охорони прав дитини, розширення соціального захисту дітей та сімей з дітьми, надання дітям більших процесуальних прав найменні в галузі цивільно-процесуального права.

Слід відзначити, що європейські країни виробили дієві інституційні механізми захисту прав дитини, які рекомендуються Радою Європи для широкого застосування. У 1985 р. Комісія незалежних експертів Європейського Соціального хартії підкреслила важливість створення посади незалежного

захисника прав дитини – омбудсмана (комісара) для дітей, а для великих країн – ще й локальних омбудсманів [7].

Заснування посади дитячого омбудсмана всіляко заохочується міжнародними інституціями. Так, Комітет ООН з прав дитини у своїх Коментарях до періодичних доповідей країн-учасниць та Підсумкових оглядах прямо рекомендує розглянути питання про установаження посади дитячого омбудсмана [8]. Аналогічні пропозиції містять Керівні Принципи ООН щодо запобігання злочинності неповнолітніх (Ер-Рядські принципи) у своєму п.57: «Слід розглянути питання про заснування посади омбудсмана або аналогічного незалежного органу для молодих людей та кваліфіковане звернення до діючих служб. Омбудсман або інший заснований орган контролював би також здійснення Ер-Рядських Керівних принципів, Пекінських правил та Правил щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Омбудсман або інший орган через регулярні інтервали часу публікував би доповідь про досягнутий процес та труднощах, які зустрілись у процесі здійснення цих міжнародно-правових документів. Слід також створити служби захисту інтересів дітей» [9, с.250]. На додаток та підсилення цих постанов Європейська Стратегія для дітей, прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи 24 січня 1996 р., теж містить рекомендацію про заснування посади дитячого омбудсмана або іншого незалежного органу захисту прав дитини (пункт IV параграфу 7) [10].

Зараз дитячий омбудсман діє в Норвегії, яка була піонером у створенні цієї посади (ще до прийняття КПД), Австрії, Франції, Ісландії, Македонії, Польщі, Швеції. В ряді інших країн Європи (Бельгія, Данія) є спеціальні незалежні комісії з прав дитини. І хоча ці органи постійно стикаються з певними проблемами, зокрема проблемою недостатніх повноважень для ефективного втручання у справи, пов'язані з захистом прав дитини, все-таки вони мають позитивний досвід, який заслуговує на вивчення та застосування в нашій країні [11].

Особливої уваги, в силу близькості української та російської правової культури, заслуговує досвід діяльності дитячих омбудсманів в Росії. Зараз працює 17 локальних омбудсманів у 15 суб'єктах РФ, в тому числі двоє працюють на громадських засадах. В основному організаційно-правовою підставою їх посадової діяльності є розпорядчі акти виконавчої влади – укази, постанови та розпорядження губернаторів, але у Кемеровській області, Краснодарському краї, Красноярському краї, Самарській області, Москві, республіці Саха (Якутія) прийняті спеціальні закони щодо уповноважених з прав дитини, або внесені відповідні зміни до законів щодо „дорослих” омбудсманів [12].

Зокрема, на підставі закону міста Москви «Про Уповноваженого з прав дитини у місті Москва» омбудсман має такі повноваження: приймає, розглядає самостійно або з органами влади звернення та скарги, що стосуються прав дитини; надає дітям та їх законним представникам безкоштовну юридичну допомогу; звертається до суду з заявою про захист прав дитини і в разі необхідності виступає в суді як представники дитини; врегулює спори між дітьми та їх законними представниками, а також між дітьми,

їх законними представниками та органами влади; інформує правоохоронні органи про факти порушення прав дитини; вносить пропозиції щодо удосконалення законодавства у галузі прав дитини та механізму захисту прав дитини; направляє до компетентних органів звернення щодо притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушеннях прав дитини [13].

У 2002 р. Уповноважений з прав дитини у місті Москва А.І.Головань отримав 412 звернень про порушення прав дитини різними державними органами і лише у 19 % випадків був досягнутий позитивний результат, 43% справ були віднесені на розгляд у наступному році. У 2003 р. отримано майже вдвічі більше звернень – 794, і у 23% Уповноваженому та його невеличкому апараті вдалося досягти позитивних результатів, хоча й в цьому році більше чверті звернень залишилось на контролі на наступний рік для прийняття відповідних заходів [14, 15].

Практика роботи дала можливість Уповноваженому виявити суттєві прогалини у сімейному та цивільно-процесуальному законодавстві РФ, недоліки у практиці правоохоронних та судових органів і внести мотивовані пропозиції щодо їх удосконалення.

В Україні охорона дитинства у переважно соціальному її аспекті покладається на низку державних органів: від Верховної Ради до місцевих органів виконавчої влади (ст.5 Закону «Про охорону дитинства»). Юридичний же захист дитини (в тому числі – і від неправомірних дій державних органів) не набув інституційного оформлення, в силу чого є вкрай неефективним, зважаючи на зростаючу кількість дітей, що перебувають в екстремальній обстановці (безпритульні, бездоглядні, такі, що ухиляються від навчання, такі, що перебувають у конфлікті з законом тощо).

Крім того, недосконаліми залишаються суто правоохоронні органи. Існуючі апарати органів внутрішніх справ (кримінальна міліція у справах неповнолітніх) мають переважно каральний характер. Судова система, попри проголошений Конституцією України принцип спеціалізації, не має, якщо не враховувати ледве діючий інститут судових вихователів, ні спеціальних судів, ні навіть спеціалізованих судових складів для розгляду справ неповнолітніх-правопорушників та захисту або відновлення прав неповнолітніх, що стали жертвами правопорушень. В усіх країнах Європи діє система ювенальної юстиції в судовому, адміністративному або змішаному варіантах [9, с.65–80, с.101–111]. Нещодавно перший крок до неї зробила Росія: 15 лютого 2002 р. Державна Дума ухвалила зміну до закону про судострій Російської Федерації, якою вводяться ювенальні суди.

На нашу думку, реалізація права дитини на найкраще забезпечення її інтересів може здійснюватись лише за умов повної імплементації до галузевого законодавства України постанов КПД та європейських стандартів прав дитини, підкріпленої формуванням спеціалізованих служб та органів по захисту прав дитини, зразком для яких можуть стати посада омбудсмена та система ювенальної юстиції в європейських країнах.

Список літератури: 1. Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Затверджена Законом України від 21 листопада 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 3.

Ст.12. 2. Вінгловська О.І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України. К., 2000. 3. Кравчук Н. Европейский Суд по правам человека и защита прав детей// Право и политика. 2001. №12. Електронна версія: www.mhg.ru/publications/17CF70A. 4. Європейська Конвенція про здійснення прав дітей// Збірка договорів Ради Європи. К., 2000. 5. Європейська Соціальна хартія (переглянута). Страсбург, 3 травня 1996 р. Офіц.переклад// Инфодиск-электронные справочники Украины. Законодательство Украины. Март 2003. 6. European Code of Social Security (Revised), Rome, 1990. <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/139.htm>. 7. European strategy for children. Doc. 7473. 23 January 1996. <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc96/edoc7473.htm>. 8. <http://www.ombudsnet.org/history.htm>. 9. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. М., 2000. 10. Counsel of Europe: Recommendation 1286 (1996) on a European strategy for children. <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta96/EREC1286.htm>. 11. ENOC Європейська Мережа омбудсманів для дітей: Офіц.сайт. <http://www.ombudsnet.org>. 12. Уполномоченный по правам ребенка в городе Москве: Офиц. сайт. <http://ombudsman.mos.ru>. 13. Автономов А.С. Комментарий к Закону города Москвы «Об Уполномоченном по правам ребенка в городе Москве». 14. Головань А.И. Доклад о деятельности Уполномоченного по правам ребенка в городе Москве, о соблюдении и защите прав, свобод и законных интересов ребенка в 2002 году. 15. Головань А.И. Доклад о деятельности Уполномоченного по правам ребенка в городе Москве, о соблюдении и защите прав, свобод и законных интересов ребенка в 2003 г.

Надійшла до редакції 10.09.04

В.О. Бугаєв

ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Із 1 вересня 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. [1] За останні більш ніж триста років – це перший кримінальний закон України як незалежної унітарної держави. У цей кодекс внесені суттєві зміни в порівнянні з попереднім кримінальним законом, у тому числі ті, що належать до спеціальних покарань, які застосовуються до військовослужбовців.

Під кримінальним покаранням у теорії кримінального права України розуміється встановлений законом особливий примусовий захід, що є покаранням, застосовується згідно з вироком суду тільки до особи, винної в скоєнні злочину, виражає від імені держави засудження злочину та злочинця й спричиняє судимість [2, с.258]

Призначення кримінального покарання переслідує конкретні цілі – ті позитивні соціальні результати, що прагне досягти держава шляхом застосування кримінального покарання. Згідно зі ст. 22 КК 1960 р. покарання не тільки було **карою** за вчинений злочин, але й мало на меті **виправлення й перевиховання** засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги до правил суспільства, а також попередження здійснення нових злочинів як засудженими, так й іншими особами [3, с.125]